

Гарасим Т. О.,

*кандидат філологічних наук, асистент кафедри англійської філології
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

РОМАН ВИХОВАННЯ ТА РОМАН ІНІЦІАЦІЇ: ТИПОЛОГІЧНІ ЗБІГИ Й ВІДМІННОСТІ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-літературній проблемі визначення роману ініціації крізь призму специфіки жанрових особливостей роману виховання. Аналізуються різні моделі прози ініціації. Описуються типологічні аналогії роману ініціації і традиції роману виховання з урахуванням характеристики сюжету, композиційної структури, образу головного героя, прагматичної орієнтації цих літературних текстів.

Ключові слова: роман виховання, роман ініціації, типологічні особливості, література для юнацтва, обряд ініціації.

Постановка проблеми. Окремих літературознавчих праць, присвячених теоретичній проблемі роману ініціації, жанрово-стильові особливості якого сягають традиції роману виховання, в історії української науки не було. Найчастіше у статтях зустрічаються спроби наукової реконструкції або аналізу художніх трансформацій обряду ініціації та пов'язаний із ним мотив подорожі, пошуку істин буття, міфологеми дороги, будинку, архетипів Матері-Землі, Батька, Мудреця тощо. Тому вважаємо, що дослідження типологічних збігів і відмінностей між романом виховання й романом ініціації є актуальним у сучасній українській та світовій літературознавчій науці.

Термін «роман ініціації» з'являється в польському літературному обігу наприкінці 90-х років ХХ століття завдяки Пшемиславу Чаплінському, який визначає його як «нарацію про дозрівання, процес дорослішання, про втрату стану невинності та вступ в етап гріха й досвіду» [8]. Дослідник зазначає, що використання ініціаційної фабули стало своєрідною модою в літературі того часу. Слушною є думка польського літературознавця про те, що основи роману ініціації віднаходимо в історії європейської літератури, зокрема в німецькій – у художніх текстах Й. Гете, Т. Манна, Г. Грасса та інших письменників.

І. Адельгейм у наукових статтях, присвячених молодій польській літературі кінця ХХ початку ХХІ століття, вживає інший термін на означення такого типу літератури – «проза ініціації». Дослідниця визначає її як «розповідь про «посвячення» в доросле життя, усвідомлення людиною своєї пристосованості чи непристосованості до неї, «ритуал» переходу від дитинства до юності і зрілості, переживання ... «перших досвідів» [1, с. 441], пов'язаних із фізіологічним розвитком і першим досвідом сексуального характеру, усвідомленням свого місця у світі та власного призначення, розумінням меж між дитинством і дорослим існуванням, собою теперішнім та собою колишнім, розумінням таких категорій, як життя і смерть, добро і зло, відкриттям «складності й неодно-

значності світу загалом» [1, с. 441]. На нашу думку, це визначення достатньо повно характеризує літературне явище, оскільки обряди ініціації (посвячення) впродовж історії людства були тим шляхом, який приводив людину в культуру і слугував механізмом актуалізації та передачі культурного досвіду.

Мета статті полягає у виявленні подібних і відмінних типологічних рис двох різновидів романів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку в молодих людей, котрі переживають кризу юнацького віку, виникає потреба у стабільній морально-духовній системі цінностей, яка надавала б опору для органічного входження у світ дорослих. Осмислення загальної картини світу і свого призначення в ньому вимагає від молоді створення власної концепції життя, засвоєння якої у минулому забезпечували обряди ініціації. Оскільки в ході розвитку суспільства виникає очевидний брак приготованих культурною традицією таких обрядів, молоді люди опановують необхідну для життя систему світоглядно-ціннісних орієнтацій за допомогою різних видів усної, писемної та електронної комунікації. Сучасна художня література більше імпонує читачській аудиторії юнацького віку, аніж твори світових класиків літератури.

П. Чаплінський стверджує, що модель ініціаційної фабули сучасної польської літератури можна поділити на два типи:

1) перший тип насичений автобіографічними моментами з життя і звертається до традиції освітньої прози з метою презентації драматичного (часто з політичних міркувань) процесу дозрівання («Роки навчання Вільгельма Майстра» Й. Гете);

2) другий тип використовує схеми трилера, роману-сенсації, пригодницьких і кримінальних романів, описуючи етап перед ініціацією та після неї («Над прірвою в житті» Дж. Селінджера) [8].

Характерною особливістю романів ініціації, на думку П. Чаплінського, є також те, що автори використовують у текстах сюжетні схеми трилеру та роману жахів. У цих прозових творах ідеться про метафізичні явища, і їх героями є персонажі, запозичені з міфологій різних народів (демони, чудовиська, перевертні тощо). Зображення чогось незрозумілого та жахливого викликає в читачів почуття страху як реакцію на реальну або вигадану загрозу їхньому життю. Тому створення атмосфери емоційного напруження є визначальною рисою сучасних романів ініціації в українській, польській та американській літературах.

І. Адельгейм у межах прози, яка активно використовує мотив ініціації в польській літературі 1990-х років,

виокремлює, подібно до П. Чаплінського, дві основні психологічні й стилістичні моделі. Перша – це автобіографічний роман про дорослого оповідача, який шляхом спогадів дитячих переживань намагається «досягнути цілісності відчуття власної біографії» [1, с. 444]. Усвідомлення часто психологічних травм дитинства та його втілення у творчості «дає ілюзію відчуття влади над власною біографією» [1, с. 444]. Тому в художніх текстах, які репрезентують цю модель, постійно акцентується на часовій дистанції між дорослим оповідачем та історією з його дитинства. Важливою ознакою цієї прози є також те, що, розуміючи взаємозв'язок дитинства й дорослого життя, оповідач постійно сумнівається і ставить безліч запитань до себе колишнього й теперішнього. Велике значення в автобіографічній прозі ініціації надається таким деталям, як різноманітні предмети, імена тощо. Самопочуття героя до ініціації та після неї не можливо чітко простежити через розмитість меж між цими двома станами.

У межах автобіографічної моделі дослідниця окремо виділяє так звані «портрет художника в юності», який поєднує ознаки першої та другої моделей, тобто елементи автобіографії поєднані з динамічною фабулою пригодницького або детективного роману. До того ж автор стверджує, що «портрет художника в юності» близький до традиційного роману виховання з героєм, який виділяється із маси, його любовними переживаннями, фізіологічним дорослішанням, схильністю персонажа надавати подіям і предметам певного символізму тощо [1, с. 447]. У такому романі існування героя-художника є похмурою та сірою реальністю, від якої він утікає. Дійсність же він сприймає кризь призму мистецтва, шляхом постійних порівнянь. Образ сім'ї або когось із батьків не осмислюється як негативний чинник формування особистості героя, навпаки, біографії близьких людей тісно пов'язані з особистим життям героя.

Другою моделлю прози ініціації стають гостросюжетні романи «антивиховання» про дитину, яка не бажає дорослішати, або про вже дорослу особу, яка вважає своє дитинство втечею від відповідальності за власні вчинки. Привабливий для читача сюжет доповнюється розповіддю від третьої особи, людини-мандрівника, не прив'язаного до певного географічного простору. Важливою особливістю для другої моделі роману ініціації є єдність будь-якої біографії людини – до і після ініціації – і часто ці два етапи життя протиставляються: «... етап невинності рішуче возвеличується відносно етапу зрілості, підкреслюється безповоротність втрати дитячого та юнацького світосприйняття як самодостатньої цінності» [1, с. 448]. З цього випливає й постійне перебування героя в невизначеному стані, що часто призводить до трагічного фіналу – божевілля або смерті. Образ сім'ї та дорослих, які мають величезний вплив на життя героя, тут набувають виняткового негативізму й похмурості: зазвичай зла мати, яка тероризує надмірною опікою своїх дітей або, навпаки, кидає їх; жорстокий батько, котрий проявляє агресію та байдужість у ставленні до своїх нащадків. Дитяча травма, що є наслідком неприязного ставлення батьків, слугує виправданням дій героя в дорослому житті. Отже, герой, пройшовши свого часу природну, вікову ініціацію, відчуває, що вона є неповною, недостатньо чіткою, позбавленою екзистенціального

значення, і він має бажання вдруге бути успішно посвяченим у справжній сенс існування. Тобто, перша ініціація підвела персонажів до розуміння дорослого життя як нудьги й сірості існування, і тому герої свідомо організують новий життєвий досвід посвячення в нові знання, щоб довести те, що життя таки має сенс.

Треба зауважити, що повернення в дитинство та проживання цього періоду по-новому в першій моделі роману ініціації дає змогу включити героя в доросле життя та упорядкувати його, водночас другий варіант прози трактує цей поворот як втечу від зрілості. Якщо в першій прозовій моделі переважає множинність моментів ініціації, стерта чітка межа між дитинством і дорослим існуванням, то у другій біографії героїв виразно виокремлюються етапи до та після посвячення, а момент ініціації стає драматичним поворотом у житті персонажів. До того ж, на відміну від другого варіанта роману ініціації, перший «дає ілюзію влади над часом свого життя шляхом його осмислення – як цілісної біографії» [1, с. 453].

Безумовно в такому ракурсі видається типологічна подібність традиційних романів виховання до художньої прози ініціації. Подібності й відмінності виявляємо на структурному, змістовому, семантичному та прагматичному рівнях. Тому простеження спільних і відмінних рис роману виховання й роману ініціації є доцільним. За основу аналізу цих збігів і розбіжностей візьмемо класифікацію доміант німецького роману виховання В. Пашигорева.

Дослідник визначає роман виховання як тип романної форми про становлення особистості та свідомості героя в їх складності й багатогранності. Роман ініціації також присвячений проблемі формування ціннісно-світоглядних орієнтирів молодого героя в певних соціокультурних умовах. Оскільки обряд посвячення слугував не тільки для підготовки молодих людей до життя в соціумі, а й, що найважливіше, був своєрідним шляхом духовного становлення особистості, який у результаті призводив до самопізнання й усвідомлення свого місця у світі, то так роман ініціації висвітлює саме такий процес розвитку особистості героя.

В. Пашигорев, визначаючи принцип композиції роману виховання, говорить про його ступінчастість і етапність [3, с. 14]. Процес дорослішання, формування головного героя роману виховання й роману ініціації відбувається поступово, становлення його особистості має плавний характер, трапляється еволюція ціннісно-світоглядної позиції персонажа.

За типом сюжету як визначальним елементом будь-якої прозової форми роману виховання є романом одного героя, який формується та виховується під впливом різних чинників (освіти, дому, близьких людей, які його оточують). Інші персонажі виконують конструктивну чи деструктивну функцію в його становленні, допомагаючи добрими настановами, розумінням або влаштовуючи перепони на шляху героя, стаючи при цьому його недоброзичливцями або навіть ворогами, що примушує його рухатися вперед, шукати інші виходи зі складних ситуацій фізичного й духовного порядку. Не можна сказати, що в романі ініціації, як і в романі виховання, чітко простежується лише лінія головного героя. Попри історію посвячення в нові знання головного персонажа, тут мають місце й інші історії обря-

дів ініціації другорядних героїв художніх текстів, які, як у романі виховання, є помічниками або ворогами на шляху становлення особистості головного героя.

Е. Демченкова, досліджуючи жанр і поетику роману виховання на матеріалі творчості Ф. Достоєвського, наголошує, що цій романній формі притаманні такі сюжетні ситуації, поворотні моменти в розвитку героя, які виявляють його перехід в «іншу якість»: ситуація вибору, випробування персонажа; збіги, що мають символічний характер; «доленосні» сюжетні зустрічі, мотив шляху-дороги, образ дому тощо [2, с. 7]. У романі ініціації можна простежити всі без винятку сюжетні ситуації, про які говорить дослідниця. Зауважимо, що роман ініціації має сюжетно-композиційну будову чарівної казки, поетику якої ґрунтовно дослідив В. Пропп у працях «Історичні корені чарівної казки» [5] й «Морфологія «чарівної» казки» [6]. Взаємозв'язок роману ініціації та чарівної казки ґрунтується на використанні цими літературно-художніми формами структури обряду ініціації як сюжетної канви для демонстрування процесу становлення особистості героя, процесу його дорослішання.

Типологічні аналогії роману виховання й роману ініціації простежуємо шляхом виокремлення такої характерної їх особливості, як біографізм та автобіографізм, що виявляється на сюжетному, фабульному, суспільному чи психологічному рівнях художнього тексту. Зазвичай, роман виховання є історією зрілої людини, яка оцінює своє минуле з погляду свідомої у причиново-наслідкових зв'язках власної поведінки особи. Тому, як зазначає С. Притолук, таке «дистанційоване осмислення власної історії з точки зору набутого життєвого досвіду відбувається завдяки зміщенню часових пластів» [4, с. 13], що акцентує ще більшу увагу на моменті становлення характеру героя та його вихованні. Роман ініціації ж у більшості випадків є прозою далеко не сформованих молодих авторів, які самі перебувають у пошуках власної системи цінностей і завдяки художній творчості самостверджуються й реалізуються.

Наратор роману виховання – це зріла людина, яка вже віднайшла своє місце в житті. Отже, зображення процесу формування і становлення особистості на сторінках художнього тексту постає як спогад про власний досвід. Оповідач оцінює своє дорослішання з актуального погляду та розглядає його з позиції часової дистанції. На противагу йому, наратор у романі ініціації є такою самою молодою людиною, як і герої літературних творів. Молодь, не відчуваючи вікової різниці з оповідачем, надає перевагу саме такій літературі.

У процесі формування світоглядної програми головного героя очевидно виявляється конфронтація його поглядів та ідей з тими, що панують і культивуються у цьому соціумі. Такі зіткнення є цілком зрозумілим і законним явищем, оскільки зі зміною соціокультурних умов відбувається й зміна поколінь, що й призводить до певних інтелектуальних дискусій, роздумів з цього приводу. Роман ініціації та роман виховання насичені роздумами персонажів щодо питань екзистенційного характеру, що в остаточному підсумку формують їхні «Я-концепції», ставлення до себе, довколишніх людей та розуміння світу загалом.

Основною ідеєю роману виховання, як зазначає у своїй класифікації В. Пашигорев, є народження і ста-

новлення динамічної особистості [3, с. 14]. Динамізм розвитку головного героя роману ініціації, як і роману виховання, полягає в постійному пошукові й бажанні самоактуалізуватися, самореалізуватися у швидкоплинних умовах життя. Особистість персонажа не є статичною категорією/образом, вона постійно змінюється під впливом різноманітних психологічних, соціокультурних і політичних чинників.

Особливої уваги під час аналізу типологічних збігів та відмінностей роману виховання та роману ініціації заслуговує тип головного героя художніх творів, адже тексти присвячені саме процесу його дорослішання, становленню характеру й світогляду. Зважаючи на концепцію особистості епохи гуманізму, В. Пашигорев виокремлює такі типи головного героя, характерні для німецького роману виховання:

1) правитель-гуманіст і демократ (Агатон К. Віланда, Йосип Прекрасний Т. Манна, Кнехт Г. Гессе);

2) правдошукач, який еволюціонує в напрямі діяльного, продуктивного існування й суспільно корисної діяльності (Вільгельм Майстер Й. Гете, Генріх Лее Г. Келлера, Станіслаус Бюднер Е. Штрітматтера, Марк Нібур Г. Канта);

3) митець, який долає конфлікт духу й життя на шляху гармонійного існування (Генріх Новаліса, Генріх Лее Г. Келлера) [3, с. 132–133].

Герої романів ініціації – це молоді люди, зазвичай, підліткового або юнацького віку, які перебувають на етапі пошуку світоглядно-ціннісних орієнтацій, визначення пріоритетів для нормального функціонування в соціумі. У такому разі в художніх текстах головний герой постає як бунтівник проти сім'ї, навчального закладу, учителів, однолітків.

У романах виховання важливою є роль наставника юного героя, який навчає його, спрямовує діяльність у правильне, на його думку, русло. Така людина часто є або вчителем навчального закладу, де здобуває освіту персонаж, або старша за віком людина, світогляд якої імпонує героєві на цьому етапі життя. О. Сидоренко зазначає, що в романах виховання «майже зникає фігура наставника, функції якого все рішучіше покладає на себе автор» [7, с. 10]. У романах ініціації практично відсутні наставники, ментори несформованих молодих персонажів, герої намагаються самостійно знайти відповіді на запитання екзистенційного характеру. Тому роман ініціації варто розглядати як постмодерний варіант роману виховання, оскільки через брак вищої інстанції ініціації обряду, тобто наставника, учителя, ментора, життєва ситуація посвячуваних виконує цю функцію інстанції.

Висновки. Отже, хоча й зроблені перші кроки в дослідженні літератури для юнацтва, проблема цієї ланки літературного процесу в сучасному літературознавстві залишається недостатньо розроблена. Однак багатий теоретичний матеріал дає підстави окреслити витоки роману ініціації із традиції роману виховання, визначити прагматику літератури для юнацтва, зважаючи на психологічні характеристики цього віку, виокремити типологічні й поетикальні особливості літератури, призначеної для підлітково-юнацького читання з урахуванням структури художнього тексту, його сюжету, змісту, системи героїв, ідей і мотивів, прагматичного аспекту тощо.

Література:

1. Адельгейм И.Е. «Всякое детство есть некая подвижная правда...»: проза инициации в молодой польской литературе конца XX – начала XXI века / И.Е. Адельгейм // Славянский вестник. – М. : МАКС Пресс, 2004. – Вып. 2. – С. 441–453.
2. Демченкова Э.А. «Подросток» Ф.М. Достоевского как роман воспитания (жанр и поэтика) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / Э.А. Демченкова. – Екатеринбург, 2001. – 23 с.
3. Пашигорев В.Н. Роман воспитания в немецкой литературе XVIII – XX веков. Генезис и эволюция : дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья» / В.Н. Пашигорев. – Ростов-на-Дону, 2005. – 333 с.
4. Притолюк С.А. Жанрові особливості роману виховання / С.А. Притолюк. – Тернопіль : Видавель Стародубець, 2004. – 48 с.
5. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки / В. Пропп. – М., 1986. – 386 с.
6. Пропп В. Морфология «волшебной» сказки / В. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – 111 с.
7. Сидоренко А.А. Роман воспитания в украинской литературе второй половины XIX – начала XX века : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.03 «Литература слов'янських народів» / А.А. Сидоренко. – К., 1991. – 19 с.
8. Szapliński P. Wyzwania prozy polskiej lat dziewięćdziesiątych [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polonica.ru/node/193>.

Гарасим Т. О. Роман воспитания и роман инициации: типологические совпадения и различия

Аннотация. Статья посвящена теоретико-лите-

ратурной проблеме определения романа инициации сквозь призму специфики жанровых особенностей романа воспитания. Анализируются различные модели прозы инициации. Описываются типологические аналогии романа инициации и традиции романа воспитания с учетом характеристики сюжета, композиционной структуры, образа главного героя, прагматической ориентации этих литературных текстов.

Ключевые слова: роман воспитания, роман инициации, типологические особенности, литература для юношества, обряд инициации.

Harasym T. Bildungsroman and initiation novel: typological similarities and differences

Summary. The article is devoted to the literary theoretical problem of defining of initiation novel through the genre specifics of Bildungsroman. The definition and analysis of different models of initiation prose are studied in it. Different typological analogies of the initiation novel to the tradition of the Bildungsroman are drawn, taking into consideration the characteristics of the plot, composition structure, the image of the protagonist, pragmatic orientation of these literary texts.

Key words: Bildungsroman, initiation novel, typological peculiarities, young adult literature, initiation rite.